

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมื่อกล่าวถึงคำว่า “ธาตุ” พบว่า เป็นคำที่มีความหมายหรือนัยที่กว้างขวางมาก ซึ่งอาจก่อให้เกิดความสงสัยได้ว่า แท้ที่จริงแล้ว คำที่เรียกกันว่า “ธาตุ” นั้นคืออะไร อะไรที่เรียกว่า “ธาตุ” และคำว่า “ธาตุ” นั้นยังสื่อไปยังได้อีกมากมายเพียงไร มีลักษณะ ฐานะความสำคัญอย่างไร และมีความหมายแตกต่างกันออกไปมากน้อยแค่ไหนของแต่ละแนวคิด ธาตุนั้นเป็นได้เพียงรูปธรรมหรือนามธรรมเท่านั้นหรือไม่อย่างไร หรือเป็นไปในเชิงสสารนิยมหรือจิตนิยมเท่านั้น

ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้นิยามคำว่า “ธาตุ” ซึ่งทำให้เห็นว่า “ธาตุ” นั้นมีการเริ่มต้น หรือมีที่มาที่กว้างขวางไว้โดยชี้ให้เห็นว่า “ธาตุนั้นเป็นได้ทั้งธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ และลม หรือธาตุที่เป็นกระดูก หรือการนิยามธาตุในเชิงวิทยาศาสตร์และการกล่าวถึงรากศัพท์ของคำว่า “ธาตุ”^๑

อย่างไรก็ตาม นักปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ มีความเชื่อในเรื่องโลกที่ว่า จะต้องมียิ่งที่เป็นพื้นฐาน คือ ปฐมธาตุ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ปรากฏทางด้านอภิปรัชญา ที่ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งนอกเหนือฟิสิกส์ไป กล่าวคือขอบเขตของวิทยาศาสตร์ ที่จำกัดอยู่แค่สิ่งที่สัมผัสได้ด้วยประสาท ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย) เท่านั้น อภิปรัชญาเป็นปรัชญาสาขาที่ว่าด้วยสิ่งเป็นจริง เช่น พระเป็นเจ้า (God) โลก (world) วิญญาณ (soul) สสาร (substance) เจตจำนงเสรี (free will)^๒

แนวคิดทางด้านอภิปรัชญา ได้แก่ แนวคิดทางสสารนิยม จิตนิยม ธรรมชาตินิยม เป็นต้น สสารนิยม (materialism) ในทางอภิปรัชญาหมายถึง แนวคิดที่ถือว่าสสารเท่านั้นที่เป็นจริง ปรากฏการณ์ในรูปอื่นๆ สามารถทอนลงได้ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสาร ในกรณีนี้เรามักเรียกว่าสสารนิยม^๓ ซึ่งเป็นการตั้งคำถามถึงธรรมชาติที่อยู่รอบตัวของมนุษย์ดังกล่าวว่าเป็นอย่างไร โดยมีนักปรัชญาที่เชื่อว่าเป็นบิดาของปรัชญาตะวันตกคือ ธาเลส(Thales : ก่อนปี

^๑ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๔๖.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๓), หน้า ๖๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

ค.ศ.๖๒๔-๕๔๖) ที่มีสมมุติฐานว่าพื้นฐานของสรรพสิ่งนั้น มีน้ำเป็นปฐมธาตุที่แฝงอยู่ในสรรพสิ่ง

แนวคิดของธาเลส ในเรื่องนี้มีผู้คัดค้าน และเสนอแนวคิดของตนออกมาคัดค้านมากมายตั้งแต่ครั้งนั้นเรื่อยมา พร้อมเสนอสมมุติฐานว่าเป็นไฟ สสารไร้รูป หรือ อนันต์ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี จากการตั้งสมมุติฐานที่มีขึ้นดังกล่าวของ ธาเลส เป็นบ่อเกิดแห่งประเด็นทางด้านอภิปรัชญาจวบจนปัจจุบันว่า สิ่งใดที่เชื่อว่าเป็นปฐมธาตุหรือพื้นฐานแก่สรรพสิ่ง ไม่เพียงเฉพาะแนวคิดทางด้านตะวันตกเท่านั้นที่ให้ความสนใจในประเด็นดังกล่าวนี้ ในอินเดีย สมัยพุทธกาล มีนักคิดชื่ออชิตะ เกสกัมพล ได้กล่าวว่า “มนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ”^๔

แนวคิดของอชิตะ เกสกัมพลนั้น เป็นการตั้งคำถามและตอบว่า สรรพสิ่งล้วนมีพื้นฐานมาจากธาตุ ๔ ส่วนพุทธปรัชญาก็มีความเชื่อในเรื่องของ ธาตุ ที่เป็นพื้นฐาน แก่นสาร หรือ สารัตถะที่ปรากฏอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตเหมือนกัน

ในแนวคิดทางด้านวิทยาศาสตร์อาจเห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ธาตุ” นั้นคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไฮโดรเจน คาร์บอนไดออกไซด์ เป็นต้น และ ณ วันนี้ นักวิทยาศาสตร์เรียกสิ่งที่เล็กที่สุดของธาตุว่า อะตอม (atom) การศึกษาอะตอมของธาตุต่าง ๆ ทำให้เรารู้ว่า อะตอมของแต่ละธาตุมีรูปร่างและคุณสมบัติที่แตกต่างกัน โดยมีองค์ประกอบหลัก คือ นิวเคลียส ซึ่งอยู่ตรงแกนกลางของอะตอม และประกอบด้วยอนุภาคโปรตอนกับนิวตรอน กับอิเล็กตรอนซึ่งโคจรรอบนิวเคลียส^๕ ดังนั้น แนวคิดทางด้านวิทยาศาสตร์จึงมุ่งความสนใจไปในสิ่งที่สามารถสัมผัส หรือรับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า ที่เรียกว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งวิธีการดังกล่าวเรียกว่าวิธีวิทยาศาสตร์ (scientific method) วิทยาศาสตร์จึงเจริญมาด้วยการพิสูจน์ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ ว่าเป็นที่มาของความจริงที่สุด อย่างไรก็ตามแนวคิดทางด้านวิทยาศาสตร์นั้นคงมิได้เป็นที่ยืนยันว่าเป็นแนวคิดที่สมบูรณ์ที่สามารถอธิบายได้อย่างครบถ้วน^๖ ดังที่ สุชีพ ปุญญานุภาพ ที่ได้กล่าวว่า คำว่า “ธาตุ” ในทางศาสนา มิได้หมายถึงสิ่งที่จะแยกออกไปอีกไม่ได้ในทางเคมี อย่างวิทยาศาสตร์ หากหมายถึงลักษณะที่เห็นได้ง่าย เข้าใจได้ง่าย แยกประเภทได้ง่าย ของสิ่งทั้งหลายในโลก ซึ่งอาจเข้าใจได้... นอกจากนั้นยังมีการกล่าวถึงธาตุทางจิตใจ หรือนามธรรมด้วย

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๑/๕๗.

^๕ ศ.ดร.สุทัศน์ ยกส้าน, **สร้างธาตุใหม่**,

[HTTP://WWW.ROYIN.GO.TH/TH/KNOWLEDGE/DETAIL.PHP?ID=1131](http://www.royin.go.th/th/knowledge/detail.php?id=1131) [๒๒ พฤษภาคม ๒๕๕๕]

^๖ ชาเมียร์ โอคาซา, **ปรัชญาวิทยาศาสตร์ โดยสังเขป**, จูไรรัตน์ จันทรธำรง (แปล), (กรุงเทพฯ ฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๙), หน้า ๖๖.

เพราะฉะนั้น การรับรู้ทั้ง ๒ ทาง คือ ทั้งความหมายทางวิทยาศาสตร์ และความหมายทางศาสนา จึงดีกว่าเอาความหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ไปข่มอีกฝ่ายหนึ่งด้วยความรู้เพียงด้านเดียว^๗

สมภาร พรหมทา ได้กล่าวว่า คำสอนทางด้านพระพุทธศาสนานั้น บางส่วนสามารถเปรียบเทียบได้ และมีความเหมือนกันกับวิทยาศาสตร์ บางประการของพระพุทธศาสนาก็ยังคงลักษณะเฉพาะที่สามารถอธิบายให้ครอบคลุมได้ แต่บางประการยังคงไม่สามารถค้นพบ หรือตอบได้อย่างเจาะจงในวิทยาศาสตร์^๘

อย่างไรก็ตาม วัชร งามจิตรเจริญ ได้อธิบายว่า ธาตุในแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาทไม่ได้มีความหมายเหมือนกับ ธาตุ (element) ในวิทยาศาสตร์ที่หมายถึงองค์ประกอบพื้นฐานของสสาร...แต่ยังหมายถึงสภาวะบางอย่าง และพฤติกรรม หรืออาการของมนุษย์ได้ด้วย^๙ ซึ่งคล้าย พระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมฺมจิตฺโต)^{๑๐} ที่ได้กล่าวว่า คำว่า “ธาตุ” ในพระพุทธศาสนา ท่านให้จำกัดความว่า คือสิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้ หมายความว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ ล้วนเป็นเช่นนั้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ชีวะ หรืออาตมัน ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล สสารทั้งหลายในโลกเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ไม่มีแก่นสารที่ควรยึดมั่นว่าเป็นตัวตนหรือของตน ส่วนคำว่า ธาตุ (Element) ในวิทยาศาสตร์มีคำจำกัดความว่า คือ สสารที่ไม่อาจย่อยให้เป็นสารอื่นที่เล็กกว่า หมายความว่าธาตุต่างๆ เช่น ทอง เหล็ก เป็นสิ่งที่ไม่อาจลดทอนลงไปเป็นธาตุอื่นๆ^{๑๑}

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่อง “ธาตุ” นั้น มีหลากหลายมิติ และอาจเชื่อกันว่า “ธาตุ” นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่แรกเริ่มกับสิ่งที่มีชีวิต แต่ก็ยังเป็นประเด็นการถกเถียง มีความสงสัยที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ อีกทั้งแนวคิดก็แตกต่างกันหลากหลายมากน้อยออกไป หากแต่ในพุทธปรัชญาเถรวาทก็มีแนวคิดเกี่ยวกับธาตุไว้ในหลายมิติ หลายแง่มุม ทั้งที่เป็นสิ่งที่ป็นวัตถุหรือสสารและสิ่งที่เป็นสภาวะหรือไม่มีรูปร่าง ที่ไม่อาจจะพิสูจน์ได้ด้วยผัสสะ ๕ หากแต่ยังต้องอาศัยสิ่งที่เหนือผัสสะทั้งห้า หรือที่เรียกว่า มโนผัสสะ ซึ่งอาจเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องสสาร

^๗ สุชีพ ปุณฺณนาถาภ, พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖-๓๗.

^๘ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๙๕-๑๙๘.

^๙ วัชร งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๔๗-๔๘.

^{๑๐} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) สมณศักดิ์ในปัจจุบัน ๒๕๕๖.

^{๑๑} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), วิทยาศาสตร์ในทรรศนะของพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑-๑๒.

นิยมของตะวันตกและตะวันออกบางประการ กล่าวคือ ประเพณีของธาตุในพระพุทธศาสนาได้แบ่งไว้หลายระดับ คือ ธาตุ ๑^{๑๒} ธาตุ ๒^{๑๓} ธาตุ ๓^{๑๔} ธาตุ ๔^{๑๕} ธาตุ ๖^{๑๖} ธาตุ ๗^{๑๗} และธาตุ ๑๘^{๑๘} เฉพาะธาตุ ๔ มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ภูตรูป ๔ หรือมหาภูต ๔^{๑๙} เป็นธาตุใหญ่และเป็นแม่ธาตุหลักที่มีอยู่ในกลุ่มธาตุทั้งปวง ธาตุ ๖ เป็นการแยกเพื่อการศึกษาชั้นละเอียดสูงขึ้นไป โดยมีอากาศธาตุหรือช่องว่าง และจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ส่วนธาตุ ๑๘ เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของธาตุเอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูป ลักษณะ กิจ อาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ^{๒๐} ถึงกระนั้นก็ตาม ความสำคัญของธาตุพระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยชี้ให้เห็นความมีอยู่ของธาตุว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”

^{๑๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๔/๒๓-๒๔.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑.

^{๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑-๑๕/๒๖๒., ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓.

^{๑๕} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๑/๓๓๐.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔.

^{๑๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒., ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑-๑๖๒.

^{๑๙} อง.จตุก. (ไทย) ๒๐/๗๖/๓๐๐.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพฯ : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๖.

ครั้งนี้รู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้เห็นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๒๑}

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดเรื่อง “ธาตุ” ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ยังสามารถอธิบาย วิเคราะห์ และอาจจะพบความแตกต่างกันของนัยที่หลากหลายมากขึ้นไปกว่าเดิมได้อีก ด้วยเหตุที่ว่าทั้งในอดีตและปัจจุบัน พบว่ามีการนิยาม การให้ความหมาย การถกเถียงโต้แย้ง ทั้งในทางอภิปราย และวิทยาศาสตร์ โดยได้กล่าวถึง “ธาตุ” ไว้อย่างหลากหลาย มีนัยต่างๆ รวมทั้งแนวคิด ทั้งตะวันตกและตะวันออก แม้แต่ในปรัชญาอินเดียอย่างพุทธปรัชญาเถรวาท ก็ได้กล่าวถึงไว้เช่นกัน ฉะนั้นการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ จะนำไปสู่การค้นหาคำตอบในขอบเขตเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท ว่ามีฐานะความสำคัญเป็นอย่างไร ทั้งยังเชื่อมโยงต่อแนวคิดต่างๆ ไว้บางประการด้วย

๑.๒ วัตถุประสงค์การวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของธาตุ
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ ความหมายและความสำคัญของธาตุเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร พุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงไว้อย่างไร
- ๑.๓.๓ ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตและวิธีการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท” ครั้งนี้ เป็นการศึกษาจาก พระไตรปิฎก เอกสาร ตำราวิชาการ และงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าวในขอบเขตเรื่องธาตุ

^{๒๑} อจ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุและสสารนิยมไว้ในหนังสือ **“พระพุทธศาสนากับควอนตัมฟิสิกส์”** โดยกล่าวว่า การค้นพบทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา มีส่วนช่วยให้เราเกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น เพราะว่าหลักของพระพุทธศาสนานั้นถือว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบสัจธรรมซึ่งมีอยู่แล้ว พระพุทธศาสนาถือว่าไม่มีอดีตหรืออะตอมสสาร ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีแก่นแท้ถาวรที่ตั้งอยู่ได้ในตัวของมันเอง สรรพสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตลอดเวลาตามหลักปฏิจจสมุปบาท การศึกษาทำความเข้าใจฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เราเข้าใจพระพุทธศาสนาในมุมมองใหม่ได้มากขึ้น แม้จะมีความแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนากับฟิสิกส์ควอนตัมอยู่บ้าง^{๒๒}

๑.๕.๒ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ในหนังสือ **“วิทยาศาสตร์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา”** ว่า คำว่า ธาตุในพระพุทธศาสนา ท่านให้คำจำกัดความว่า คือสิ่งที่ทรงสภาพของตัวไว้ หมายความว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ ล้วนเป็นเช่นนั้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ชีวะ หรืออาตมัน ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล สสารทั้งหลายในโลกเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ไม่มีแก่นสารที่ควรยึดมั่นว่าเป็นตัวตนหรือของตน ส่วนคำว่า ธาตุ (element) ในวิทยาศาสตร์มีคำจำกัดความว่า คือ สสารที่ไม่อาจย่อยให้เป็นสารอื่นที่เล็กกว่า หมายความว่าธาตุต่างๆ เช่น ทอง เหล็ก เป็นสิ่งที่ไม่อาจลดทอนลงไปเป็นธาตุอื่นๆ^{๒๓}

๑.๕.๓ พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปณฺโณ) ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน **“พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ”** ว่า คำว่า ธาตุ แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ ภาวะของรูปธรรมหรือนามธรรมนั้น คำนี้มีนัยกว้างครอบคลุมสภาวะ สถานะและลักษณะของสรรพสิ่ง ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม เมื่อประสงค์จะแสดงสิ่งใดเน้นให้โดดเด่นเป็นพิเศษ นิยมใช้คำว่า “ธาตุ” ตามหลัง เช่น โลกธาตุ นิพพานธาตุ ประเด็นเรื่องธาตุมีนัยเชิงปรัชญาที่อภิปรายสืบเนื่องกันมาว่า “ธาตุ” นี้แหละที่ให้สรรพสิ่งมีแก่นของตน (สภาวะ) อยู่ซึ่งมีผลทำให้สรรพสิ่งเที่ยง เปลี่ยนแต่รูปแบบภายนอกเท่านั้น^{๒๔}

^{๒๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระพุทธศาสนากับฟิสิกส์ควอนตัม, วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๒), หน้า ๑-๒๒.

^{๒๓} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), วิทยาศาสตร์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑-๑๒.

^{๒๔} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปณฺโณ), พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๑.

๑.๕.๔ ระวี ภาวิไล ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เปรียบเทียบ วิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา” ว่า โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ในแต่ละยุคสมัยนั้นแตกต่างกัน วิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนาแตกต่างกัน เพราะพระพุทธศาสนานั้นเน้นไปที่การแสวงหาเพื่อความพ้นทุกข์เท่านั้น มิได้เป็นไปเพื่อเข้าใจความเห็นหรือโลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ทั้งหมดทั้งสิ้นของแต่ละยุคสมัยนั้นๆ^{๒๕}

๑.๕.๕ สมักร บุรวาศ ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “ปรัชญาพราหมณ์” ว่า เรื่องรูป สาสขะสอนไว้เป็นมหาภูต ๕ กับต้นมาตร และไวเศษิกะสอนไว้เป็นปรมาณูของธาตุ ๔ นั้น ทางพุทธปรัชญาได้สอนไว้กว้างขวางมาก และได้เอา “ลักษณะ” ของธาตุในไวเศษิกะเป็นรูปด้วย จึงมีรูปถึง ๒๘ ประเภท พุทธปรัชญาสอนตรงกับสาขะว่า มหาภูตรูปมีปรากฏทั่วไปในธรรมชาติ และได้แก่ธาตุทั้ง ๕ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาส พุทธปรัชญาถือ อากาส เป็นความว่างเปล่า แต่ไม่ได้สอนว่าธาตุทั้ง ๔ ที่เหลือเป็น ดิน น้ำ ไฟ ลม...พุทธปรัชญา มีความคิดกว้างขวางยิ่งกว่าพวกฮินดูมากในเรื่องธาตุ^{๒๖}

๑.๕.๖ สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “พระพุทธศาสนากับ ตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์” ว่า คำว่า “ธาตุ” ในทางศาสนา มิได้หมายถึงสิ่งที่จะแยกออกไปอีกไม่ได้ทางเคมี อย่างที่วิทยาศาสตร์หมายถึง หากหมายถึงลักษณะที่เห็นได้ง่าย เข้าใจได้ง่าย แยกประเภทได้ง่าย ของสิ่งทั้งหลายในโลก ซึ่งอาจเข้าใจได้ กล่าวคือ สิ่งใดมีลักษณะแข็งแข็ง สิ่งนั้นจัดเป็นธาตุดิน สิ่งใดมีลักษณะเหลวหรือเอิบอาบ สิ่งนั้นจัดเป็นธาตุน้ำ สิ่งใดมีลักษณะร้อน สิ่งนั้นจัดเป็นธาตุไฟ และสิ่งใดมีลักษณะพัดไปพัดมาสิ่งนั้นจัดเป็นธาตุลม... นอกจากนั้นยังมีการกล่าวถึงธาตุทางจิตใจหรือนามธรรมด้วย เพราะฉะนั้น การรับรู้ทั้ง ๒ ทาง คือ ทั้งความหมายทางวิทยาศาสตร์ และความหมายทางศาสนา จึงดีกว่าเอาความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งไปใช้อีกฝ่ายหนึ่งด้วยความรู้เพียงด้านเดียว^{๒๗}

๑.๕.๗ วชิระ งามจิตรเจริญ ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “พุทธศาสนาเถรวาท” ว่า ธาตุในแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาทไม่ได้มีความหมายเหมือนกับ ธาตุ (element) ใน

^{๒๕} ระวี ภาวิไล, โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เปรียบเทียบ วิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓).

^{๒๖} สมักร บุรวาศ, ปรัชญาพราหมณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๘-๒๔๙.

^{๒๗} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖-๓๗.

วิทยาศาสตร์ที่หมายถึงองค์ประกอบพื้นฐานของสสาร...แต่ยังหมายถึงสภาวะบางอย่าง และพฤติกรรม หรืออาการของมนุษย์ได้ด้วย^{๒๘}

๑.๕.๘ วชิระ งามจิตรเจริญ ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “สมการความว่าง” ว่า ความจริงในพระพุทธศาสนานั้นสามารถอธิบายได้ด้วยวิชาฟิสิกส์ใหม่ โดยเป็นการชี้ให้เห็นถึงกระบวนการที่ทั้งพระพุทธรศาสนาและฟิสิกส์ ล้วนมุ่งเพื่อค้นหาความเป็นจริงที่มีอยู่ หากแต่ฟิสิกส์นั้นเริ่มจากสิ่งที่มีไปสู่ความไม่มี ทั้งนี้พระพุทธศาสนานั้นได้กล่าวถึงความว่างหรือความไม่มีอยู่ก่อนแล้ว หากแต่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยการอิงอาศัยกันของทั้งวัตถุและจิต^{๒๙}

๑.๕.๙ องค์ทะไลลามะ ตรัสไว้ในเรื่อง “มหาสมุทรแห่งปัญญา” ว่า ระดับของจิตเชื่อมโยงกับระดับความละเอียดของพลังงานในซึ่งเป็นตัวสั่งการและเคลื่อนจิตเข้าไปจับวัตถุที่ถูกรับรู้ ดังนั้น ระดับความละเอียดและกำลังในการเคลื่อนจิตเข้าไปจับวัตถุจะเป็นตัวกำหนดและสร้างระดับที่แตกต่างกันของจิต การคิดพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตภายในกับสสารอันเป็นวัตถุภายนอกเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง ปรัชญาตะวันออกหลายสำนัก โดยเฉพาะพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงธาตุสี่คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือธาตุทั้งห้า โดยเพิ่มอากาศธาตุ(ที่ว่าง) เข้าไปอีกธาตุหนึ่ง อากาศธาตุจะเป็นตัวค้ำจุนธาตุทั้งสี่ข้างต้น เอื้อให้ธาตุเหล่านั้นมีที่ทางเคลื่อนไหวและทำงานได้ อากาศธาตุหรือ “ที่ว่าง” จึงเป็นเสมือนรากฐานการทำงานของธาตุที่เหลือทั้งหมด ธาตุทั้งห้านี้สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ธาตุภายนอกและธาตุภายในซึ่งมีรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างกัน เมื่อกล่าวถึงอากาศธาตุ หรือ “ที่ว่าง” ตามคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา เช่น กาลจักรตันตระ ธาตุนี้ไม่ได้เป็นเพียงความว่างที่จะทำหน้าที่เป็นเสมือนรากฐานในการวิวัฒน์ขึ้นและสูญสลายไปของธาตุทั้งสี่ ซึ่งก่อตัวขึ้นจากอากาศธาตุและสลายตัวกลับคืนสู่อากาศธาตุในท้ายที่สุด กระบวนการสลายตัวจะเกิดขึ้นตามลำดับจากดิน น้ำ ไฟ และลม... ธาตุทั้งสี่จะก่อตัวขึ้นจากระดับละเอียดไปสู่หยาบ โดยมีจุดตั้งต้นที่อนุภาคว่าง และจะสลายตัวจากระดับหยาบ ละเอียด และแปรสภาพไปสู่อนุภาคว่าง อากาศธาตุหรืออนุภาคว่างจึงเป็นพื้นฐานของกระบวนการทั้งหมด^{๓๐}

๑.๕.๑๐ อติศักดิ์ ทองบุญ ได้กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ใน “ปรัชญาอินเดีย” ว่า จารวากหรือวัตถุนิยมเชื่อใน สวभावาท ว่า คือเชื่อว่าพล้นั้นมีขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่มีใครสร้าง สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นจากการผสมกันอย่างได้สัดส่วนของวัตถุธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม พวกนยาเย

^{๒๘} วชิระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๔๗-๔๘.

^{๒๙} วชิระ งามจิตรเจริญ, สมการความว่าง, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๔).

^{๓๐} องค์ทะไลลามะ, มหาสมุทรแห่งปัญญา, บุลยา (แปล), (กรุงเทพฯ : เกียวโด เนชั่น พรินติ้ง เซอร์วิส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๔๔-๔๕.

ไวเศษิกะและมีมางสาถิอ นิตยปรมาณการยวาท ว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีมูลกำเนิดมาจากเหตุ คือ ปรมาณูหรือ ธาตุ ๔ อย่าง ซึ่งถือว่าเที่ยงแท้ถาวร ส่วนพวกชาวพุทธฝ่ายเถรวาทถือ อนิตยปรมาณการยวาท หรือ ขณิกวาท ซึ่งมีความหมายตรงกันข้ามกับนิตยปรมาณการยวาท^{๓๑}

๑.๕.๑๑ พระมหาบุญเลิศ วฑฒโน (กำเนิดทรัพย์) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาจตุธาตวัญฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท” มีข้อเสนอว่า ความหมายของจตุธาตวัญฐาน คือ การกำหนดหรือพิจารณาธาตุ ๔ ในร่างกายของเราอันได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม จนเห็นสภาพลักษณะหรืออาการแข็ง อ่อน ซึมซาบ เอิบอาบ ร้อน เย็น เคลื่อนไหวหรือตึง หย่อน ซึ่งตกอยู่ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน จตุธาตวัญฐานมีความสำคัญต่อชีวิตของมนุษย์ เพราะร่างกายทั้งหมดที่เป็นรูปธรรมเช่นนี้ก็มาจากธาตุ ๔ รวมตัวกัน^{๓๒}

๑.๕.๑๒ จักรเรศ ศิริรังษี ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องลมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ได้เสนอให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องลมในพระพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ลมที่เป็นองค์ประกอบในสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะในมนุษย์ เรียกว่าลมภายในประกอบไปด้วยลมในลักษณะต่างๆ ๖ อย่าง คือ ลมหายใจเข้า-ออก ลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน ลมที่พัดลงสู่เบื้องล่าง ลมที่อยู่ในช่องท้อง ลมที่อยู่ในลำไส้ ลมที่แล่นไปทั่วร่างกาย (๒) ลมที่เป็นองค์ประกอบในสิ่งไม่มีชีวิต เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะพัดไปมา มีภาวะที่เคลื่อนไหว มีการยกย้ายถ่ายเท เช่น ลมตะวันออก ลมมีฝุ่น ลมหนาว ฯลฯ ทั้งลมภายในและลมภายนอก มีความสัมพันธ์กันภายใต้ กฎธรรมชาติ หรือนิยาม ๕ มนุษย์นำลมมาใช้ประโยชน์ โดยการศึกษาธรรมชาติของลมภายในตัวมนุษย์ ในชั้น ๕ และศึกษาลมภายนอกมนุษย์เพื่อเป็นข้อมูลในการพัฒนาชีวิต^{๓๓}

๑.๕.๑๓ พระครูศรีโพธารักษ์ (ณัฐภูมิ โสภานุตร) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเรื่องไฟในทัศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท” ได้ข้อสรุปว่า แนวคิดเรื่องไฟในทัศนะพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นแนวคิด ๒ ประการ คือ ไฟในสิ่งมีชีวิต และไฟในเชิงนามธรรม ที่นำมาเปรียบเทียบเป็นหลักคิดในการสอนธรรมะ ลักษณะไฟหนึ่ง หมายถึง ไฟภายนอก คือ ไฟเป็นองค์ประกอบของ

^{๓๑} อติศักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๔๘-๒๔๙.

^{๓๒} พระมหาบุญเลิศ วฑฒโน (กำเนิดทรัพย์), “การศึกษาจตุธาตวัญฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๓๓} จักรเรศ ศิริรังษี, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องลมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

ทั้งสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตครอบคลุมถึง โลก จักรวาลและนิพพาน โดยมีทัศนะไว้ว่า ไฟ (เตโชธาตุ) ทำธาตุอีก ๓ (ดิน น้ำ ลม) ให้ร้อน อบอวน หรือให้ชุ่มแข็ง^{๓๔}

๑.๕.๑๔ ฐิติ วสุพรจุจ ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องดินที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ได้ข้อสรุปว่า แนวคิดเรื่องดินที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีลักษณะพิเศษ คือ ดินเป็นองค์ประกอบของทั้งสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต ครอบคลุมถึง โลก จักรวาล ดินที่เป็นองค์ประกอบในสิ่งมีชีวิต โดยเฉพาะมนุษย์ ประกอบไปด้วยส่วนต่างๆ ๑๙ ส่วน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังพืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดินที่เป็นองค์ประกอบในสิ่งไม่มีชีวิต เป็นธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้าง เช่น เหล็ก โลหะ เงิน แก้วมณี อัญมณี หิน กระบวนการเกิดดินในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่เกิดขึ้นเป็นกระบวนการมีลำดับขั้นตอนทำให้พบว่า โลกและสิ่งต่างๆ คือ ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต อาศัยกันเกิดขึ้น^{๓๕}

๑.๕.๑๕ พระมหาพิชิตชัย บุญเคน ได้ศึกษาเรื่อง “ธาตุในพุทธศาสนาเถรวาท” ได้ข้อสรุปว่า หลักคำสอนเรื่องธาตุเป็นศูนย์กลางอย่างหนึ่งของหลักพุทธศาสนา หลักคำสอนสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมอื่นๆ เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น^{๓๖}

๑.๕.๑๖ พระมหาดวงเด่น ฐิตญาโณ (ตุนิน) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หิมโนทัศน์เรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท”^{๓๗} ได้ให้ความสำคัญเน้นศึกษาและอธิบายคุณค่าแห่งธาตุในพุทธปรัชญาในเชิงจริยศาสตร์ เฉพาะธาตุที่ทรงตรัสไว้ในฐานะเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติกรรมฐานในหมวดสมถกรรมฐาน มีจุดธาตุวัฏฐานเป็นหัวข้อหลัก และหลักพิจารณาธาตุในอีกสถานะที่ถูกนำไปเป็นอุปกรณ์เครื่องมือในรูปแบบที่ว่าด้วยกสิณ อสุภะและ อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา เป็นต้น

^{๓๔} พระครูศรีโพธารักษ์ (ณัฐวุฒิ โสภานุบุตร), “การศึกษาเรื่องไฟในทัศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๓๕} ฐิติ วสุพรจุจ, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องดินที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๓๖} พระมหาพิชิตชัย บุญเคน, “ธาตุในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๘).

^{๓๗} พระมหาดวงเด่น ฐิตญาโณ (ตุนิน), “ศึกษาวิเคราะห์หิมโนทัศน์เรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท” สารนิพนธ์, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

จากการทบทวนเอกสารเบื้องต้น จำนวน ๑๖ เรื่องนั้น ผู้วิจัยพบว่า การศึกษาเกี่ยวกับประเด็นเรื่อง “ธาตุ” มีการศึกษาอย่างกว้างขวาง มีนัยสำคัญที่หลากหลายสื่อให้เห็นว่า “ธาตุ” นั้น เป็นไปได้ทั้งรูปธรรมและนามธรรม และในแง่ของสสารหรือวัตถุและเป็นจิตหรือนาม หรืออาจเป็นไปได้ทั้งสองอย่าง

ดังนั้นการศึกษาในประเด็นดังกล่าวในงานวิจัยชิ้นนี้ มุ่งศึกษาในแนวคิดเรื่อง ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทว่าเป็นเช่นไร ซึ่งจะชี้ให้เห็นว่าประเด็นเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นสามารถตอบคำถามปัญหาการวิจัยดังกล่าวที่ได้เสนอไว้ได้มากน้อยเพียงไร

๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

แนวคิด คือ ทรรศนะ ความคิดเห็น มุมมอง ทักษะ ของบุคคลหรือสำนักเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องธาตุทั้งในปรัชญาและพุทธปรัชญา

ธาตุ คือ สิ่งที่มีรูปร่าง หรือไม่มีรูปร่าง ทั้งที่มีและไม่มีลักษณะ สามารถสัมผัสได้และไม่ได้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) มีขั้นตอนดังต่อไปนี้ คือ

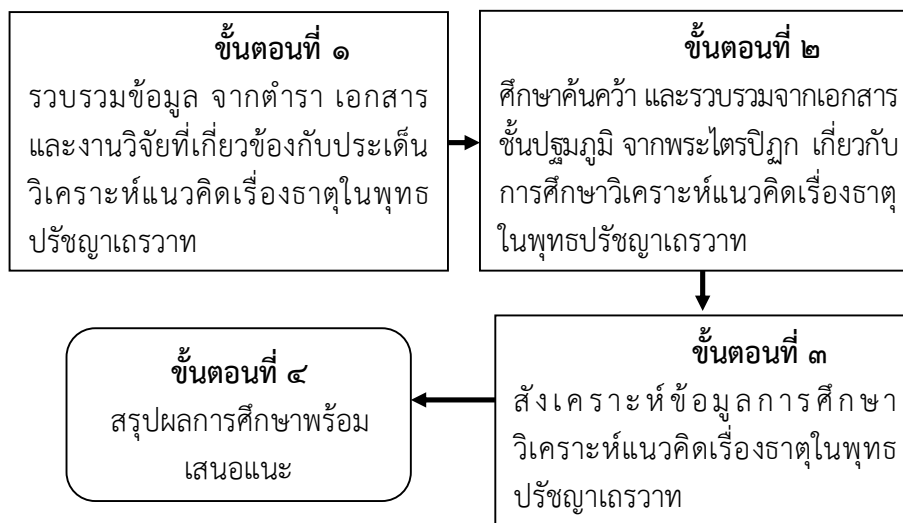
๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources)

๑.๗.๒ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) คือหนังสือตำรา เอกสารที่เป็นงานเขียน และวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ “วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท”

๑.๗.๓ วิเคราะห์ เรียบเรียง อธิบายข้อมูล

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัยพร้อมเสนอแนะประเด็นที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาครั้งต่อไป

จากขั้นตอนที่ ๑.๗.๑-๑.๗.๔ อาจสรุปเป็นกระบวนการวิจัย (Research process) ได้ดังนี้

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ได้ทราบความหมายและความสำคัญของธาตุ
- ๑.๘.๒ ได้ทราบแนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๘.๓ ได้ทราบฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท